

Г. Л. БОНДАРЕВСЬКИЙ ПРО РОЗВИТОК АМЕРИКАНСЬКО-АЗЕРБАЙДЖАНСЬКИХ ВІДНОСИН У НАФТОВІЙ ГАЛУЗІ (ПЕРША ПОЛОВИНА 90-Х рр. ХХ ст.)

У пропонованій статті на основі аналізу вперше введеного до наукового обігу джерела – аналітичної записки професора Г. Л. Бондаревського, розглянуто перебіг російсько-американського суперництва на Південному Кавказі, зокрема в Азербайджані, у нафтовій галузі на прикладі створення нафтотранспортного консорціуму Західних держав і ДНКАР (1993) та підписання «контракту століття» (1994). Як і прогнозував Г. Бондаревський, саме це в подальшому й дозволило Вашингтону не тільки закріпитися в регіоні, але й поставити під свій контроль видобуток і транспортування каспійських вуглеводнів.

Ключові слова: Г. Л. Бондаревський, Азербайджан, Росія, США, консорціум, «контракт століття», нафта.

В предлагаемой статье на основании ранее неопубликованного источника – аналитической записки профессора Г. Л. Бондаревского, рассмотрено российско-американского соперничества на Южном Кавказе, в первую очередь в Азербайджане, в нефтяной промышленности на примере создания нефтетранспортного консорциума Западных государств и ГНКАР (1993) и подписания «контракта века» (1994). Как и прогнозировал Г. Бондаревский, именно это в будущем позволило Вашингтону не только закрепиться в регионе, но и поставить под свой контроль добычу и транспортировку каспийских углеводородов.

Ключевые слова: Г. Л. Бондаревский, Азербайджан, Россия, США, консорциум, «контракт века», нефть.

In the offered article on the basis of analysis of the sources first entered to the scientific appeal-analytical messages there is professor G.L. Bondarevsky, motion of the Russian-American rivalry is considered on South Caucasus, in particular in Azerbaijan, above all things in oil industry on the example of creation of gas-transport consortium of the Western states and SNCAR (1993) and signing of «contract of age» (1994). As well as forecast G.L. Bondarevsky, exactly it in future and allowed Washington not only to gain a foothold in a region but also put a booty and transporting of Caspian hydrocarbons under the control.

Key words: G. L. Bondarevsky, Azerbaijan, Russia, USA, consortium, «contract of age», oil.

Розпад СРСР на початку 90-х рр. ХХ ст. став каталізатором для активізації політики США на пострадянському просторі. Першочергова роль у геополітичних планах Вашингтона відводилася країнам Каспійського регіону, адже він, згідно з даними Всесвітнього нафтового конгресу, у першій чверті ХХІ ст. мав набути виняткового значення у світовому нафтовидобутку.

Насамперед це стосувалося Азербайджану, південнокавказької республіки, багаті на вуглеводні. Тому американсько-азербайджанські відносини, особливо в нафтовій галузі, ставали об'єктом дослідження вітчизняних і зарубіжних дослідників (К. Гаджієва [2], П. Дарабаді [3], Р. Мамедова [4],

Р. Менона [5], І. Мурадяна [6], С. Чернявського [8], А. Шайхулліної [9], Л. Якименко [10] та інших). Разом із тим на особливу увагу заслуговує уперше введена до наукового обігу аналітична записка [1] професора Г. Бондаревського (1920-2003), який на момент її підготовки обіймав посаду радника дирекції Інституту соціально-політичних досліджень РАН. У своїх матеріалах він розглядає питання, пов'язані зі створенням міжнародного нафтового консорціуму й простежує вплив американського фактору на міжнародні відносини в Каспійському регіоні.

Нафтовий аукціон в Азербайджані стартував ще в 1989 р., а після здобуття республікою неза-

лежності набув формату розпродажу. У першому тендері право на розробку азербайджанського шельфу отримала американська фірма «Амоко», на долю якої припало 40 %, стільки ж дісталось СРСР, Азербайджан при цьому володів 20 % акцій. У ході багатосторонніх переговорів (Росія, Азербайджан, Казахстан, Оман) було ухвалено рішення про створення консорціуму з прокладання нафтопроводу з Казахстану (родовище «Тенгіз») через Астрахань у Новоросійськ, в обхід Чечні. Однак уже восени 1991 р. А. Муталібов, перший азербайджанський президент, ухвалив рішення вивести Росію за рамки контракту через те, що та надавала допомогу Вірменії в боротьбі за Нагірний Карабах.

Однак ситуація в Азербайджані ще більше дестабілізувалася, і в державі відбулася зміна влади – навесні 1992 р. президентом став А. Ельчибей. При цьому питання щодо транспортування тенгізької нафти так і не було вирішеним: переговори між американською «Шеврон» і трубопровідним консорціумом «Caspian pipeline» були заморожені, а тому компанія вирішила не вкладати кошти в сумнівний і нестабільний проект. Що ж стосується нафтового сектору економіки загалом, то прозахідно налаштований глава республіки був схильний укласти угоду про спільну розробку трьох родовищ «Гюнешлі», «Азері» й «Чираг» із консорціумом впливових нафтових компаній США, Великобританії, Норвегії й Туреччини.

Провідну роль у цьому процесі відіграв альянс «Бритиш петролеум» і «Статол». Уже восени 1992 р. було створено спільне підприємство між ними та азербайджанським об'єднанням Азернафта й Каспморнафгаз. Передбачалося, що іноземним фірмам належатиме 50 % уставного капіталу (цікаво, що інтереси Росії ігнорувалися як у консорціумі, так і при визначенні маршруту експортного нафтопроводу). Угоду щодо цього й планував підписати А. Ельчибей у липні 1993 р. Однак саме в той час С. Гусейнов підняв повстання в Гянджі й спрямував озброєні загони на Баку, що й змусило азербайджанського президента відмовитися від влади, а отже, не довести справу з підписання першої нафтової угоди до кінця.

Після того, як у 1993 р. в Азербайджані прийшов до влади Г. Алієв, для вирішення тих першочергових завдань, котрі стосувалися посилення економічного росту в країні, він почав активно використовувати «нафтову дипломатію» або, як її ще називають, «енергетичну стратегію». Її суть полягала в тому, щоб вивести питання видобутку й безпеки транспортування каспійських вуглеводнів на глобальний рівень. Від успіху «нафтової стратегії» багато в чому залежало на той момент (і продовжує залежати до сьогодні) укріплення суверенітету країни, підвищення її міжнародного рейтингу, а також реалізація соціально-економічних реформ, здатних забезпечити стабілізацію внутрішнього розвитку. Крім того, Г. Алієв не відкидав можливості використати зацікавленість американських та європейських ТНК і тих держав, які їх підтримували, для вирішення проблем,

пов'язаних із врегулюванням карабаського конфлікту на користь Азербайджану [8, с. 130].

Разом із тим Баку мало на меті відновити дружні взаємини з Москвою, які значно погіршилися під час перебування при владі попередників Г. Алієва. Тому в бік Росії азербайджанським президентом були зроблені «політичні реверанси»: у 1993 р. Азербайджан офіційно приєднався до СНД, хоча із жовтня 1992 р. від участі в його структурах відмовлявся; 24 вересня 1993 р., незважаючи на протести Народного фронту Азербайджану (НФА) і низки інших опозиційних партій, Міллі меджлис ратифікував Алма-Атинську декларацію про створення Співдружності, а 29 вересня – ташкентський Договір про колективну безпеку (ДКБ) СНД.

Якщо Росія звичайно що вітала такі кроки Г. Алієва, то в Білому домі вони викликали негативну реакцію. США, Великобританія й Туреччина вчинили низку дипломатичних демаршів проти новообраного азербайджанського президента на захист А. Ельчибея, адже вбачали саме в ньому провідника своїх інтересів у країні. До цього Захід стимулювало насамперед те, що за два тижні перед втратою влади він повинен був підписати в Лондоні контракт про створення нафтового консорціуму.

Натомість нове азербайджанське керівництво заявило про свій намір переглянути контракт із консорціумом і відкласти укладання угоди на декілька місяців. Більше того: між Москвою й Баку було підписано договір про спільне видобування нафти в азербайджанському секторі Каспійського моря (23 жовтня 1993 р.) і передано 10 % акцій консорціуму з 30 % азербайджанських російській державній компанії «Лукойл», а для спільної розробки виділялося родовище «Гюнешлі», яке до жовтневої угоди мало бути включене в контракт із західними компаніями.

Уже в листопаді 1993 р. у Баку було затверджено протокол, за яким Москва визнавала азербайджанську приналежність спірних нафтових родовищ «Азері», «Гюнешлі» і «Чираг». У рамках угоди було також створено міжнародний консорціум «Азербайджанська міжнародна операційна компанія» (АМОК) для їх розробки. Загальний запас вуглеводнів у цих родовищах оцінювався в 500 млн т., обсяг іноземних інвестицій був визначений у розмірі 10-12 млрд доларів, котрі мали надходити протягом 10-15 років.

США, як і їхніх європейських партнерів, не влаштував такий поворот подій. Особливо після того, як у грудні 1993 р. азербайджанська сторона, посилаючись на своїх експертів, висловила припущення, що контракт із консорціумом західних компаній не відповідає економічним інтересам Азербайджану. Практично одразу в турецьких ЗМІ з'явилася інформація, нібито Г. Алієв згодився на транспортування більшої частини вуглеводнів через Новоросійськ. При цьому російські друковані видання, зокрема «Известия», уже в лютому 1993 р. повідомили про можливу передачу ще 12 % консорціуму російському «Лукойлу».

Таку щедрість зі сторони Г. Алієва можна пояснити насамперед тим, що азербайджанський

лідер сподівався на підтримку Росії у вирішенні нагірно-карабаського конфлікту з Вірменією на користь Баку. Однак Москва не змогла або ж не доклала належних зусиль, аби задовольнити інтереси Азербайджану. При цьому Кремль наполягав на розміщенні російського військового миротворчого контингенту в регіон, вимагав повернення Каспійської флотилії, пропонував створення системи ППО в Закавказзі, що не входило в плани Азербайджану, котрий тільки щойно позбувся від «союзного ярма» і не збирався туди повертатися. Умови Москви для Г. Алієва були неприйнятними, а тому президент уже не бачив причин для того, щоб іти їй на поступки в «нафтових» питаннях.

Відповідальність за те, що Кремль не знайшов потрібних аргументів для налагодження конструктивного діалогу з Баку, професор Г. Бондаревський покладає в першу чергу на російську сторону. Він підкреслює, що «у ході переговорів щодо видобутку нафти відповідні російські відомства не скоординували, як належить, свої дії й допустили низку помилок» [1, с. 3].

Як наслідок, у лютому 1993 р. відбувся візит Г. Алієва до Великої Британії. За його результатами між двома країнами було укладено міждержавну угоду в галузі нафтовидобування – Лондон отримав можливість інвестувати кошти в проект. Саме уряди держав виступили гарантами того, що «Бритиш петролеум» і Державна нафтова компанія Азербайджанської Республіки (ДНКАР) виконають взяті на себе зобов'язання. Таким чином, стало зрозумілим, що Баку обрало зовнішньополітичний курс, спрямований на посилення військово-політичних й економічних контактів із ЄС і США, а це, у свою чергу, означало загострення відносин із Росією. Однак британський уряд запевнив Г. Алієва, що всі «імперські претензії» Москви будуть відхилені, тим більше якщо вона заважатиме роботі іноземних компаній на Каспії. Варто зауважити, що британці при цьому переслідували ще одну мету – повернути собі втрачені після 1917 р. позиції у нафтовому бізнесі в цьому регіоні.

Поглибленню співпраці між Заходом і Баку сприяло й те, що азербайджанська влада підтримувала в державі хороший інвестиційний клімат. За таких умов рейтинг і геополітична значущість республіки серйозно зросли. Як наслідок, американські ТНК почали проявляти неприхований інтерес до її енергетичних ресурсів [9, с. 10], що, у свою чергу, активізувало діяльність Г. Алієва на міжнародній арені щодо залучення іноземного капіталу в республіку.

У відповідь на такі кроки азербайджанського керівництва МЗС РФ у квітні 1994 р. висловило різкий протест британському посольству в Москві (у зв'язку з тим, що формально керівником консорціуму була «Бритиш петролеум»), адже між Лондоном і Баку було досягнуто домовленість без участі Росії [1, с. 4]. Г. Бондаревський зазначає, що для цього в Кремля були серйозні підстави: поперше, Каспій не вважався міжнародним морем, а

закритим водним басейном, шельфом котрого могли розпоряджатися прибережні держави лише досягнувши консенсусу; по-друге, за радянсько-іранським договором від 25 березня 1940 р., лише Росія та Іран мали право здійснювати судноплавство в Каспійському морі [1, с. 4].

Звичайно що, аргументи були достатньо переконливі, однак зважати на думку Москви не бажали ні на Заході, ні в Азербайджані. Більше того, Г. Алієв, підтриманий світовою спільнотою й особисто Б. Клінтоном, висловив незадоволення втручанням Росії у двосторонні азербайджансько-британські відносини, а також тим, що російські протести «були направлені не в Баку, а в Лондон» [1, с. 4].

Разом із тим складалося враження, що Кремль намагався зберегти хорошу політичну міну при поганій геостратегічній грі. Росію перестали брати в розрахунок. І хоча МЗС РФ у квітні 1994 р. заявило, що контракт на видобуток азербайджанських вуглеводнів західними ТНК не буде мати юридичної сили без попередньої згоди Росії, проте вже 20 вересня 1994 р. у Баку в палаці «Гюлістан» між Азербайджаном і вісьмома найбільшими нафтовими компаніями світу (чотири з яких – американські: «Амоко», «МакДермотт», «Юнокал», «Ексон») було підписано так званий «контракт століття», що передбачав спільну розробку азербайджанських нафтових родовищ «Азері», «Чираг» і «Гюнешлі» [9, с. 10].

Склад учасників консорціуму був таким: на частку американських компаній, таких як «Амоко», «Юнокал», «Пензойл» і «МакДермотт», припадало біля 40 % акцій, британській «Бритиш петролеум» дісталось 17 %, а російській «Лукойл» й азербайджанській ДНКАР – по 10 %. Із наведених даних видно, що підписання «контракту сторіччя» відповідало, у першу чергу, інтересам Вашингтона [220, с. 105]. У консорціумі серед інших учасників брали участь також норвезька «Статойл», японська «Іточу», турецька ТРАО, шотландська «Рамко енерджі», саудівська «Дельта». Ініціатором укладання цієї угоди вважається «Рамко енерджі», яка ще в 1990 р. утворила групу спільно з «Бритиш петролеум» та «Статойл» для розробки родовища «Азері». Ця група й стала основою «контракту сторіччя» [7, с. 105]. Щодо цього Г. Бондаревський підкреслює, що хоча «нафтовий консорціум і нараховував вісім західних компаній на чолі з «Бритиш петролеум», проте «вирішальну роль у ньому відігравали американські компанії, насамперед – «Амоко» [1, с. 2-3]. Пояснюється це тим, що вона «мала тісні контакти з Держдепартаментом США» [1, с. 2-3].

Москва в цей час продовжувала систематично висловлювати протести, однак Г. Алієв пішов на те, аби все ж таки підписати договір. Чи достатньо було для азербайджанського лідера запевнень західних партнерів у підтримці? У своїй аналітичній записці Г. Бондаревський вказує на цікаву деталь: Г. Алієв двічі вів розмову з В. Черномірдіним, тодішнім прем'єр-міністром Росії: один

раз по телефону, а інший – під час особистої зустрічі. Президент Азербайджану, як стверджує дослідник, отримав згоду В. Черномірдіна на створення консорціуму й на укладання відповідної нафтової угоди [1, с. 4]. Тим більше, що російський «Лукойл» також був серед учасників консорціуму.

Професор Г. Бондаревський у зв'язку з цим прийшов до досить невтішного висновку: «Неузгодженість у діях наших (російських – Ш. М., Я. Л.) відомств не тільки допомогла американцям закріпитися в Баку, але й призвела до серйозного загострення азербайджансько-російських відносин» [1, с. 4].

І навіть за таких складних умов – постфактум і постскриптум підписаного «контракту століття», Москва, на думку Г. Бондаревського, могла отримати серйозні геополітичні вигоди, якби правильно розставила пріоритети й вибудувала свій діалог із Баку. За висловлення згоди, навіть мовчазної, зі сторони Росії на створення консорціуму Кремль міг «домовитися з Г. Алієвим у трьох важливих питаннях: врегулювання вірмено-азербайджанського конфлікту лише за умови російського посередництва й розташування «голубих касок» у Карабахові; спільний контроль над ірансько-азербайджанським кордоном; отримання Росією однієї-двох баз, у першу чергу ППО, на території Азербайджану» [1, с. 5]. Однак скористатися з нагоди Росія не зуміла, як і не змогла перешкодити посиленню співпраці між США й Азербайджаном, хоча зростання впливу Вашингтона в регіоні серйозно суперечило стратегічним інтересам Москви.

Тим часом наприкінці 1995 р. до боротьби за участь у Міжнародному консорціумі долучився й Іран. Більше того, Баку офіційно зобов'язалося передати 5 % своїх акцій Тегерану в обмін на оплату азербайджанської частки в договорі [1, с. 5]. Як наслідок, уряд Азербайджану виступив за те, щоб у нафтовому консорціумі поряд із західними країнами брала участь й іранська сторона. Після такої заяви реалізація договору з видобутку нафти загальмувалася через загострення взаємин із США. Вашингтон категорично заперечував проти залучення до контракту Ірану.

Крім того, Білий дім навіть вступив у протистояння з однією з найбільших американських нафтових компаній «Коноко». Ця компанія входила до складу найвпливовішої монополії США – концерну «Дюпон». Конфлікт зумовила заява представників «Коноко» з приводу укладання угоди з Іраном вартістю в один мільярд доларів про видобуток нафти на іранських островах Сіррі в Перській затоці. Лише в середині березня 1995 р. під тиском Держдепартаменту й особисто Б. Клінтона керівництво «Коноко» заявило про анулювання договору [1, с. 5]. Анкара також вирішила скористатися ситуацією й почала вимагати збільшення турецької частки в угоді до 6,5 % замість 1,5 % [1, с. 5].

Ці події відбувалися на тлі загострення відносин між Росією й США. Знову ж таки через

Іран: Москва продала іранцям три субмарини класу «Кіло», а російські спеціалісти взялися добудовувати на території Ірану в районі Бушира АЕС, яку свого часу почали зводити спеціалісти з ФРН [1, с. 6].

Перспективи такої тісної співпраці між Москвою й Тегераном зовсім не тішили Вашингтон, тоді як для Росії реалізація цих двох угод мала виняткове економічне й політично-стратегічне значення. Г. Бондаревський пояснює це тим, що, по-перше, Іран урівноважував турецький вплив у Закавказзі й Середній Азії, а по-друге, у Тегерані знаходилася штаб-квартира Асоціації країн Каспійського моря, авторитету котрої у регіоні серйозно зріс [1, с. 6]. Аби не допустити посилення іранського фактору на Каспії й зростання ролі Тегерана на міжнародному рівні, Білий дім продовжував чинити тиск на Баку.

У результаті Азербайджан зіштовхнувся з досить серйозною проблемою: для забезпечення своєї фінансової частки в консорціумі йому потрібно було 1,7 млрд доларів, яких у Баку просто не було. У цей же час Москва повністю закрила російсько-азербайджанський кордон, через який здійснювалося 70 % імпортно-експортних операцій. Як наслідок, 30 % готової азербайджанської продукції лежало на складах, а промисловість працювала на 5 %.

За таких умов Г. Алієву не залишалось нічого іншого, як надати 5 % азербайджанської частки в нафтовому консорціумі американській «Ексон» і 5 % турецькій ТРАО, а 6 квітня 1995 р. глава ДНКАР Н. Алієв заявив про те, що Іран не братиме участі в реалізації нафтових проектів, бо проти цього виступають США. Аби в Тегерані не особливо протестували, дивним чином саме в цей час на іранській території, заселеній азербайджанцями, виник Фронт Національної Незалежності Південного Азербайджану, що виступав за відокремлення від Ірану й приєднання до Азербайджану названих земель. Дестабілізація ситуації на Півночі Ірану могла серйозно йому зашкодити, тому іранська влада «зрозуміла натяк» і зосередилася на врегулюванні конфлікту.

У результаті, Білий дім таки свого домігся: 19 квітня замісник міністра енергетики США У. Уайт і Г. Алієв взяли участь у церемонії підписання угоди про передачу 5 % акцій консорціуму «Ексон». Таким чином, загальна американська частка досягла 45 %, що було величезним успіхом Вашингтона й свідчило про зростання значення Каспійського регіону в енергетичній й зовнішній політиці Білого дому наприкінці ХХ ст.

Отже, питання, пов'язані зі створенням міжнародного нафтового консорціуму за участю західних ТНК і ДНКАР, а також підписання «контракту століття», знайшли своє висвітлення в аналітичних матеріалах професора Г. Бондаревського. У них він дійшов висновку, що укладання угоди 1994 р. стосовно видобутку вуглеводнів на шельфі Каспійського моря було насамперед в інтересах Вашингтона, нафтова політика котрого в

регіоні покликана була сприяти укріпленню тут позицій США, і, як наслідок, послабити вплив Росії на Каспії. Так як договір усе-таки було підписано, у супереч усім спробам Москви цьому перешкодити,

можна говорити про успіх зовнішньополітичної стратегії Сполучених Штатів і про поразку Росії в боротьбі за Каспій у середині 90-х рр. XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архив Российской академии наук – Ф. Бондаревский Григорий Львович (1920-2003 гг.), находится в процессе описания. Аналитическая записка. «Новый этап в гегемонистской политике США в отношении России и в глобальном масштабе. 20.03.1995» – 18 л.
2. Гаджиев К. С. Геополитика Кавказа / Камалудин Серажудинович Гаджиев. – М. : Международ. отношения, 2001. – 464 с.
3. Дарабади П. Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века / Парвин Дарабади. – М. : Издательство «Весь Мир», 2010. – 216 с.
4. Мамедов Р. Нефтяная дипломатия Баку / Рустам Мамедов // Международная жизнь. – 2001. – № 1. – С. 50–59.
5. Менон Р. После империи: Россия и Южная часть ближнего зарубежья / Раджан Менон // США. Канада. Экономика – Политика – Культура. – 1999. – № 5. – С. 31–48.
6. Мурадян И. Азербайджанский фактор в иранской политике США / Игорь Мурадян [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.inosmi.ru/caucasus/20100423/159507343.html>.
7. Никитин А. И. Миротворческие операции: концепции и практика / Александр Иванович Никитин. – М., Международные отношения, 2000. – 187 с.
8. Чернявский С. И. Внешняя политика Азербайджанской Республики (1991-2005) / Станислав Иванович Чернявский // Кавказ в системе международных отношений. – Тренчин, 2006. – 213 с.
9. Шайхулліна А. В. Політика США щодо Азербайджану в 1993-2000 рр. / Аліна Валеріївна Шайхулліна : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Луганськ, 2012. – 20 с.
10. Якименко Л. Роль І. Алієва в підписанні «контракту століття» (1994) / Людмила Миколаївна Якименко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (історичні науки). – № 1 (260). – Частина II. – 2013. – С. 75–83.

Рецензенти: Пронь С. В., д.і.н., проф.;
Шкляж Й. М., д.і.н., проф.;

© Ширяєв М. В., Якименко Л. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 18.12.2013 р.

ШИРЯЄВ Михайло Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коло наукових інтересів: історіографія всесвітньої історії.

ЯКИМЕНКО Людмила Миколаївна, кандидат філологічних наук, асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коло наукових інтересів: історіографія всесвітньої історії.